

Monika Milosavljević*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
monika.milosavljevic@gmail.com*

Arheološka evidencija o neobično sahranjenim osobama u srednjem veku*

Apstrakt: Istraživanja srednjovekovnih nekropola na prostoru današnje Srbije pokazala su relativno standardizovan način sahranjivanja tela muškaraca, žena i dece. Pokojnici su polagani na leđa, opruženi, orijentisani zapad–istok. U ovom radu se obraća pažnja na odstupanja od tog normativa na grobljima koja se datuju između X i XV veka na području Srbije. Kritički se razmatra evidencija o individuama koje su obrnuto orijentisane u odnosu na postavljeni standard, onima sahranjenim u zgrčenom položaju, pokojnicima koji su bačeni u grobnu raku ili koji su položeni na trbuh, licem okrenuti ka zemlji.

Cilj rada je da otvori pitanje ko su ljudi kojima je onemogućena propisna hrišćanska sahrana i adekvatan tretman tela u smrti. Pretpostavka od koje istraživanje polazi je da postoji korelacija između osoba koje su zatečene u neobičnoj poziciji u grobnom kontekstu i odbačenih, stigmatizovanih i marginalizovanih osoba. Tema se otvara uprkos ograničenjima limitirane evidencije, na bazi teorija o marginalnosti.

Ključne reči: funerarna arheologija, atipični grobovi, srednji vek, marginalizacija, stigma

Uvod

Smrt, telesna propadljivost i prolaznost su gotovo centralne opsesije ljudi srednjeg veka. Zbog toga je poštovanje normativa koji je uspostavljen u sahranjivanju među hrišćanima tokom ovog perioda bilo izuzetno važno (Gilchrist and Sloane 2005; Braun 2012, 17–67; Marjanović-Dušanić 2017, 9–36). Muškarci, žene i deca sahranjivani su položeni na leđa, opruženi, orijentisani za-

---

* Rad je nastao u okviru projekta *Sciences of the Origin* koji finansira Fondacija Džon Templton, a podržava Univerzitet u Oksfordu. Zahvaljujem se Niki Strugar-Bevc iz Muzeja grada Beograda za ustupljenu dokumentaciju sa lokaliteta Jakovo, Kaluđerske livade. Za pripremu ilustracija zahvaljujem Nikoli Stepkoviću. Hvala dragim kolegama i recenzentima koji su svojim sugestijama učinili da tekst bude jasniji i precizniji u odnosu na prvu verziju.

pad–istok sa glavom na zapadu. Grobovi su obično postavljeni u manje ili više pravilne redove, sa ili bez nadgrobni obeležja. Uzevši u obzir da je odricanje od materijalnih vrednosti važan ideal hrišćana, visok društveni status pokojnika najčešće se nije izražavao bogatim priložima položenim uz pokojnika, uprkos izuzecima. Naprotiv, druga vrsta ideje je bila na snazi. Polaganjem pokojnika u neposrednoj blizini crkve ili ruševina koje su ličile na crkvu, porodica je signalizirala sopstveni značaj ili značaj osobe koju sahranjuje (Augenti and Gilchrist 2011, 494–510). Ovi opšti standardi srednjovekovnog hrišćanskog stanovništva poštovani su i na području današnje Srbije (Marjanović-Vujović 1986, 105–114; Radićević 2004). U odnosu na postavljenu normu, u arheološkoj evidenciji su pronađene i one malobrojne situacije u kojima se beleže odstupanja. Upravo su takvi arheološki konteksti vredni naročite pažnje i stavljanja pod lupu.

Odstupanja su tim pre važna što iz srednjovekovne hrišćanske perspektive smrt ne predstavlja kraj, već početak večnog života. Na ideološko-religioznom nivou, da bi se ključni hrišćanski cilj, tj. vaskrsenje dogodilo – smrt je bila praćena pripremama i obredima koji su bili snažno normirani. Bila je odgovornost osobe da prepozna smrt koja joj dolazi, da se pripremi i da se oprost od zajednice kojoj pripada. Drugim rečima, važne karakteristike percepcije smrti u srednjem veku su da je ona najavljena (kroz unutrašnji osećaj ili prirodne pojave) i da je javni događaj deljen sa zajednicom (Marjanović-Dušanić 2004, 589). U idealnoj situaciji na smrt se odgovaralo 1) plaćom i ridanjem, 2) opelom, 3) povorkom i 4) sahranjivanjem u užem smislu. Nakon toga nadgrobni spomenik, uz groblje, ostaje kao mesto za sećanje na pokojnika (Erdeljan 2004, 427–432).

Ovi rituali kulturno specifičnog ispraćanja pokojnika predstavljaju vrstu društvene regulacije gubitka i traume za porodicu i prijatelje pokojnika, odnosno odgovor zajednice na liminalnu situaciju i krizu. Specifičnost srednjovekovnog pogleda na smrt je i u tome da su način života, naročito grešnog, i okolnosti umiranja viđene kao izrazito povezane. Tako da su oni koji su umrli bez opraštanja sa drugima, brzo, nasilno ili sa izrazitim stigmama gledani sa podozrenjem. Na primer, Grigorije Camblak (1364–1419/20), srednjovekovni bugarski pisac i iguman manastira Dečani početkom XV veka, u *Žitiju Stefana Dečanskog* opisuje smrt izvesnog Junca. On je znakovit zato što je njegovo umiranje opisano kao odmazda za njegova nedela i nasilje koje je učinio Dečanima. Nakon što je iguman Dečana molio nad kovčegom u kome je ležalo telo Stefana Dečanskog da svetitelj zaštiti Dečane od zlodela Junca, Junac je sanjao da ga je svećnjakom udario Stefan Dečanski, a zatim se probudio u mukama i bolovima. Bio je obuzet ognjem, te nervnom krizom, a zatim Camblak opisuje da je Junac sedam nedelja ležao u Dečanima dok mu je telo trulilo. Rane su mu smrdele, zubi ispadali, sve se raspadalo do časa do kada je telo sasvim istrulilo, a duša i dalje nasilno držana. Ovo stanje tela je bilo pouka drugima, kao znak kazne za grehe, a ne poziv na milost (Marjanović-Dušanić 2004, 606–607).

U kontekstu arheologije srednjovekovne Evrope, odstupajući grobovi nazvani su neobični, atipični, izuzetni grobovi. U britanskoj istraživačkoj tradiciji oni su negativno konotirani kao „*devijantni*“ (*deviant burials*), dok su u okviru nemačkog govornog područja bili analizirani kroz koncept „*Sonderbestattung*“, koji daje nešto neutralniji ton i odnosi se na one grobove koji su manjinski zastupljeni (Aspöck 2008, 17–21). U novije vreme neke od ovih neobičnih situacija interpretirane su u senzacionalističkom tonu i povezivane sa strahom od povampirenja pokojnika (Parvanov 2016, 20–22).

Upravo u dinamici između normativa i njegovog kršenja, cilj rada je da otvori pitanje: *ko su ljudi kojima je onemogućena propisna hrišćanska sahrana i adekvatan tretman tela u smrti tokom srednjeg veka?* Evidencija o ovakvim primerima je fragmentarna, nesigurna, neujednačenog kvaliteta i uglavnom zanemarena, zbog čega je potrebno razmotriti pristup reviziji starih podataka iz nove perspektive. Ipak, podaci postoje i omogućavaju razmatranje hipoteze *da su neobično sahranjene individue zapravo stigmatizovane, odbačene, marginalizovane osobe*. Za razmatranje opravdanosti ove korelacije potrebno je analizirati postojeću evidenciju grupisanu po tipu neobičnog sahranjivanja, od primera do primera, kroz kontekstualnu analizu, u meri u kojoj evidencija to dozvoljava. Za brojne situacije postoji objavljen samo kratak opis groba, ređe su fotografije ili crteži neobičnih situacija. Za to postoje vrlo logični razlozi koji leže u istoriji i implicitnim teorijskim osnovama srednjovekovne arheologije.

Srednjovekovna arheologija se u Srbiji sistematično razvijala počevši od perioda posle Drugog svetskog rata u ključu kulturno-istorijske paradigme. Po svojim karakteristikama, reč je o induktivnom pristupu evidenciji bez teorijske eksplicacije, koja materijalnu kulturu i arheološki zapis vidi kao izraz kulturne norme. U praksi naučnog rada, to je podrazumevalo deskripciju istraženih nalaza u cilju tipološkog određenja artefakata i arhitektonskih ostataka, uz kulturno-hronološko opredeljenje (Milosavljević 2020). U arheologiji srednjovekovnog sahranjivanja u Srbiji, reč je o tendenciji pedantnog beleženja sa idejom što preciznijeg datovanja arheoloških celina na osnovu stilsko-tipološke analize uz prateće pretpostavke o etničkom opredeljenju zajednice. Ovi zaključci se uspostavljaju na osnovu materijalne kulture, uz podršku fizičko-antropološke analize, ukoliko je dostupna (Marjanović-Vujović 1986, 105–114). Zaključci o etničkom jedinstvu u izvesnoj meri zaustavljaju interpretaciju u srednjovekovnoj arheologiji na zamišljanju homogenih etničkih zajednica, dok se o socijalnoj strukturi iz arheološke perspektive razmišlja ređe. Eventualni izuzeci su nalazi koji se vezuju eksplicitno za vladare i vlastelu. Sa druge strane, znanje o dinamici života nižih slojeva društva se rekonstruiše, iz etnografskih saznanja o narodnim običajima i narodnoj kulturi (M. Popović, Marjanović-Dušanić and D. Popović 2016). Iako poređenje ruralnih zajednica modernog doba i srednjeg veka ima, u određenim situacijama, epistemološku snagu, neophodna je obazrivost.

Uspostavljanje analogija mora biti pažljivo, a ne samo u svrhu pojednostavljene ilustracije srednjovekovnog života narodnim običajima XIX i XX veka.

Mera preciznosti i podobnosti za analizu stare evidencije u velikoj meri zavisi od individualnih standarda rada i profesionalne odgovornosti pojedinačnih istraživača (up. Milosavljević 2019). Kulturno-istorijski teorijski temelj ne ostavlja mnogo prostora za tumačenje izuzetaka u pogrebnim praksama. Pošto zatečena evidencija o individuuama koje su „pogrešno“ sahranjene ne odgovara pitanjima koja nudi ova paradigma¹, kao alternativa je neophodna teorijska platforma koja pitanje odbačenih ljudskih bića može bolje da razmotri.

Sahranjivanje, marginalnost i stigma: teorija

Polazište od koga se može krenuti je da se neki od društvenih mehanizama marginalizovanja mogu pronaći u evidenciji koja proističe iz grobnih srednjovekovnih konteksta. Zaključivanje u tom smeru, ipak, nije jednostavno.

Prvi stereotip koji treba odbaciti je da se način života, kao u ogledalu, može videti u načinu sahranjivanja određene individue. Kod sahranjivanja, uvek je reč o reprezentaciji koja je uređena prema propisima i potrebama zajednice tako da pokojnik bude predstavljen na onaj način koji je potreban onima koji ga sahranjuju (Parker Pearson 2005; Nilsson Stutz and Tarlow 2013, 37). Dodatno, analiza grobnih konteksta arheolozima obično služi za rekonstrukciju života i socijalnih uloga, a sama smrt i mrtva tela su ređe u fokusu. Drugim rečima, pored toga što smrt donosi gubitak osobe u društvenom smislu, njen rezultat je i mrtvo telo sa kojim oni koji ostaju za pokojnikom moraju nešto da urade. Način na koji se zajednica nosi sa mrtvim telom nama pomaže da shvatimo tragove ritualnih praksi, ali govori i o emocionalnim doživljajima u susretu sa smrću, te socijalnoj strukturi i odnosima moći u zajednici (Nilsson Stutz 2008, 19–28).

---

¹ Retke izuzetke predstavljaju objavljene grobne celine sa kasnoantičke nekropole u Čačku, pronađene uz novoizgrađenu crkvu posvećenu Uspeniju Presvete Bogorodice. Reč je o tri groba pronađena u zapadnom perifernom delu nekropole, gde su pokojnici bili položeni na stomak ili na bok, u poziciji kao da su samo ubačeni u raku. Samo nad svakim od ovih skeleta se nalazio pokrivač od kamena preko koga su grobovi zasuti zemljom. Takođe, uz ove individue nije bilo nalaza (Dmitrović i Radičević 2009, 15). O neuobičajeno sahranjenoj individui sa lokaliteta Vojlovica-Pančevo, iz groba br. 55 koji se vezuje za sarmatski kulturni kontekst su veoma temeljno pisale Nataša Miladinović-Radmilović i Dragana Vulović (Miladinović-Radmilović i Vulović 2014, 91–104). Još zanimljiviji sarmatski kontekst sa lokaliteta Verušić-Stub 148, u blizini Subotice, koji svedoči o nemarnom sahranjivanju, pokazuje moguće domete kada se arheološki zapisi i osteološki ostaci pažljivo analiziraju (Dimovski 2014, 25–56).

Francuski sociolog Rober Erc (*Robert Hertz*, 1881–1915) podvukao je još početkom XX veka kroskulturnu sličnost u strukturi organizovanja posmrtnog rituala, govoreći da u njemu nalazimo tri ključna aktera: telo pokojnika, dušu pokojnika i žive (Hertz 1960, 29; Kuzmanović 2017, 731–732). Svi ovi akteri su u jednoj vrsti krizne situacije koja zahteva razrešenje, tranziciju iz jednog stanja u drugo. Mrtvom telu je potreban adekvatan tretman, zamišljenoj duši da bude puštena u drugu ravan, a zajednici reuspostavljanje socijalnog poretka na mestu gde je nastala napuklina. Ove ideje nadalje je razradio Arnold van Genep (*Arnold van Gennep*, 1873–1957), koji je smrt i sahranjivanje klasifikovao kao samo jedan od rituala prelaza – slično rođenju, venčanju ili bilo kom drugom događaju u kome dolazi do tranzicije iz jednog stanja u drugo. Pošto smrt i prateći rituali nisu događaj već proces, korisno ih je raščlaniti po fazama koje nudi Genep: preliminalna faza odvajanja (pokojnik napušta postojanje), liminalna ili tranziciona (nemir, nečistoće i promene ponašanja) i postliminalna odnosno faza inkorporacije (integracija pokojnika u svet mrtvih, umirivanje živih) (Genep 2005; Parker Pearson 2005, 22; Mihajlović 2011, 2–3). Prema britanskom antropologu Viktoru Tarnaru (*Victor Turner*, 1920–1983), koji se oslonio na Genepa, rituali prelaza su antitetički u odnosu na postojeću socijalnu strukturu – pa je tako i smrt liminalno stanje koje narušava postojeći poredak (Nilsson Stutz 2015, 1–7). Iz perspektive živih, pogrebni obredi jesu težak zadatak ali i osnovno pravo za pokojnika. Pokušaje da se ova prava onemogućuće obično prate otpori, poput Antigone koja želi da pokopa telo svog brata uprkos tome što je ono istovremeno i telo neprijatelja (Berger 2016, 2–3).

Međutim, na koji god način da se različita društva nose sa mrtvim telom i njegovom ambivalentnošću, zanimljivo je zapažanje da je upravo ono samo, bivajući između kategorija, izvor nelagode i zazora. Zato što nije više reč o subjektu (pošto je osoba umrla), a ni o objektu (jer je telo nekad bilo povezano sa osobom), mrtvo telo je zazorno (abjektivno), kako bi rekla Julija Kristeva (*Yuliya Stoyanova Krasteva*) (Kristeva 1989). Upravo je to razlog što se uznemirenje koje doživljava zajednica i njeni pojedinci, obično razrešava rigidnim i repetitivnim radnjama. Novu i plodnu perspektivu posmatranju ritualnih praksi u teorijskom smislu, na bazi Burdijeove teorije prakse (Burdije 1999), dala je Ketrin Bel (*Catherine Bell*, 1953–2008) koja je doprinela razumevanju procesa ritualizacije kao naročito izdvojenog delovanja, koje se ponavlja i u čijem izvođenju učestvuje zajednica (Bell 1992). U arheologiji sahranjivanja, na ovom tragu su teorijski radovi Liv Nilson Štuc (*Liv Nilsson Stutz*). Ona ističe vezu između anksioznosti koja se javlja u trenutku smrti i ritualnih radnji koje predstavljaju odgovor koji daje društveno olakšanje – kroz percepciju da se može kontrolisati smrt koja nije pod kontrolom, te kroz struktuiranje haosa koji smrt izaziva. Stoga je vredno pažnje da ono što treba da bude strogo formalizovano ophođenje prema mrtvom telu postaje radikalno različito. To se može desiti

usled potrebe za dehumanizacijom pokojnika, kao kazna za socijalni prekršaj, kao potreba za neutralizovanjem moćne osobe ili zbog nasilne smrti (Nilsson Stutz 2016, 21–25).

Da bismo se u kontekstu savremene arheološke nauke približili razumevanju biografija osoba koje nisu sahranjene na normativno predviđen način, neophodan je integrativan pristup koji u isto vreme posmatra biološke i socijalne aspekte o sahranjenoj individui, tretman tela i paleopatologiju. Reč je o telima koja su bila socijalno konstruisana, ali koja su predstavljala i biološku realnost, zbog čega treba izbegavati favorizovanje samo jednog ugla posmatranja (Sofaer 2006; Nilsson Stutz 2008, 25). Uz to, važan parametar predstavlja i prostorna pozicija određenog groba među drugima, bilo da je deo nekropole ili je reč o usamljenom pokojniku sa specifičnim mestom u pejzažu. U tom smislu, Endruju Reynolds (*Andrew Reynolds*) je ukazao na značaj povezivanja arheologije u postrimskoj i anglosaksonskoj Britaniji sa političkim procesima, društvenom kompleksnošću i narastajućom pravnom kulturom. Pokazao je na primerima koje je istraživao da je mesto za sahranjivanje kriminalaca, samoubica i društveno odbačenih bilo na posebnim lokacijama (Reynolds 2009; 2013). Drugim rečima, reevaluacija stare evidencije u idealnom slučaju treba da uključi temeljnu bioarheološku perspektivu o zdravstvenom statusu individua kao i društveno-istorijsku i pravnu kontekstualizaciju.

Još jedna zamka na koju vredi obratiti pažnju je da umesto pitanja ko je marginalac i koja njegova osobina ga čini takvim, bivanje marginalcem treba razumeti kao relacioni fenomen. Osoba je marginalna u odnosu na standarde određene društvene zajednice, ne sama po sebi. Takođe se može govoriti o stepenima, nijansama, spektru marginalizacije, a ne samo o onima koji jesu ili nisu klasifikovani kao takvi. Pretpostavka je da odstupanja u sahranjivanju bivaju rezervisana za marginalne pojedince, za opasne, za one sa hendikepom ili nekom smetnjom, infektivnim bolestima ili društvene otpadnike (Saracino et al. 2017, 74; Perego, Tamorri and Scopasa 2020, 81–83). *Marginalizacija* se događa kroz slabljenje i odsustvo društvenih veza, a upravo je društveno vezivanje suština biološke potrebe i društvenog bivanja ljudi. Manifestuje se kroz namerno protežiranje i izbacivanje ili isključivanje iz odnosa moći i cirkulacije dobara. Ako, pak, posmatramo društvenu strukturu, *marginalizacija* je mehanizam kroz koji se javlja nejednakost, što predstavlja način na koji elitna struktura uspostavlja i reafirmiše svoje vođstvo. Elita uspostavlja socioekonomske odnose nadmoći i zavisnosti kroz upravljanje radom i kroz upravljanje distribucijom socijalnih resursa (Arnold 1995, 88). Granica između onih koji su uključeni i onih kojima nije dozvoljena puna socijalna integracija označava zapravo značenje toga šta je čovek za određenu zajednicu (Perego 2014, 161–164). Prakse sahranjivanja i tretmana tela mogu ukazati na negiranje formalnih načina žaljenja pokojnika, sahranjivanje na nedostojnim lokacijama ili nemaran odnos prema telu pokojnika. Kako ističe Bronislav Geremek (*Bronislaw Geremek*, 1932–2008), srednjo-

vekovna društva su represijom i stigmatizacijom stalno podsećala marginalce na jad koji ih pritiska. U tom smislu, on kao primere ističe trke nedostojnih i slične pojave koje su služile da unižavajući jedne pokazuju veličinu onih koji su dostojni poštovanja (Geremek 2007, 388). Isključivanje je način za uspostavljanje granice identiteta jedne grupe. Ideja o društvenoj margini je zapravo prostorna, odnosno reč je o onima koji su izvan.

Koncept „marginalnog čoveka“ razvio je još tridesetih godina XX veka u američkoj sociologiji Robert Park (*Robert E. Park*, 1864–1944), koji je bio važna figura čikaške škole sociologije. U kontekstu tema koje su ga zanimale, poput urbanizacije, humane ekologije, međurasnih i etničkih odnosa, migracije, javila mu se ideja o marginalnom čoveku. U svom eseju *Human Migration and the Marginal Man* iz 1928. godine on govori o marginalcu problematizujući status doseljenika u Ameriku. Na bazi ideje o strancu Georga Zimela (*Georg Simmel*, 1858–1918), on razvija koncept marginalca, koji je hibrid i nalazi se između svetova (Golderberg 2012, 199–217). Kroz razradu ove ideje kod njegovih akademskih naslednika dolazi se do tačke razumevanja marginalca kao ambivalentnog. Sa jedne strane, marginalna pozicija označava neprilagođenost, nesigurnost, emocionalnu nestabilnost i mentalne bolesti, a sa druge podstiče kreativnost i daje distancirani i objektivniji uvid u društvenu situaciju. Na konceptualnom nivou, važno je objasniti poziciju dobrovoljne i nevoljne/dodeljene marginalnosti. Prva kategorija se odnosi na one osobe koje same odbijaju društvene normative i vrednosti, odnosno ne prihvataju da žive po pravilima grupe čiji su deo. Druga kategorija se odnosi na one koji nisu birali stanje koje ih čini socijalno isključenim, bilo da je reč o nedostatku resursa, znanja, bolesti ili invaliditetu. Kod manje kompleksnih društava, voljnost ili nevoljnost u ovom pogledu je potpuno nevažna – te su osobe obe kategorije podjednako odbačene (Perego et al. 2015, 130–131). Svrsishodno je marginalnost posmatrati i iz ekonomske perspektive, kako je to pisala arheološkinja Džin Arnold (*Jeanne E. Arnold*), posmatrajući marginalizaciju kao proces rasta socijalne nejednakosti. Kako ona ističe, moć je mogućnost da stvari budu urađene kroz agensnost drugih ljudi. Nikad nije reč o procesu u kom je *Drugi* pasivan. Naprotiv, uključivanje marginalnog i pregovori sa marginalnim po pravilu doprinose utvrđivanju hijerarhijskih odnosa. Jedan od primera na kome se mogu analizirati, kako ideološki tako i ekonomski aspekti, je pitanje *duga* u određenom društvenom kontekstu (Arnold 1995, 90–93).

Na koncepciju marginalnosti može se nadovezati ideja *stigme* kanadsko-američkog sociologa Ervinga Gofmana (*Erving Goffman*, 1922–1982). Stigmatizovane osobe Gofman naziva osobama sa narušenim identitetom, odnosno reč je o pojedincima koji nisu sasvim prihvaćeni od društva. Dakle, nisu ni potpuno odbačeni, ali se prema njima ophode na drugačiji način. Bilo da je reč o telesnim oznakama ili moralnom statusu, stigma zapravo znači osramoćenost, te iskustvo

izolacije i nestabilnosti. Po pravilu se veruje da osoba sa stigmom nije ljudsko biće ili nije to sasvim, tako da drugačiji tretman dovodi do smanjivanja mogućnosti u životu te osobe. Kada je reč o očiglednim karakteristikama koje navode ljude u određenom društvenom kontekstu na stigmatizaciju drugih (anomalija, nedostatak, nakaznost, invalidnost, deformitet, izopačenje, delinkventnost), javlja se krhkost individua usled predstave o sopstvenom nedostatku, čime se stigma reprodukuje, zatim dolazi do otežane komunikacije, nerazumevanja, osude, gađenja i straha. Gofman zaključuje konstruktivistički: normalni i stigmatizovani nisu osobe, već perspektive (Gofman 2009, 153–160).

Međutim, te perspektive snažno i ponekad nepovratno određuju tretman neobičnih osobnosti i neobičnih tela u srednjovekovnom kontekstu. Na ovo treba dodati i bolesti, koje su za vlastelu obično značile dodatnu negu, a za osobe nižeg socijalnog statusa – lošu okolnost, koja je mogla dovesti do stigmatizacije i isključivanja. Ovo je naročito slučaj kod mentalnih i zaraznih bolesti (poput kuge i lepre/gube). Kako kaže Bronislav Geremek, guba je kao strašna bolest izazivala ambivalentna osećanja: saosećanje i potrebu da se osoba isključi iz društva. Prevaga jednog od ova dva osećanja zavisila je od društvenog i materijalnog položaja zaraženog. Bogati bolesnik mogao je da izbegne isključivanje iz zajednice čak i ako je bio gubavac (Geremek 2007, 384–385). Za sada, kod nas nema grupnih grobnica koje bi pokazivale materijalni trag sahranjivanja usled masovnog umiranja u srednjem veku, bilo da je uzrok zaraza ili glad (up. Katić 1948, 105–106).

Metodološka strategija

Radom su obuhvaćeni podaci koji se vezuju za način sahranjivanja u okviru hrišćanskih srednjovekovnih nekropola sa teritorije Republike Srbije, počevši od X do XV veka. Od mogućih kriterijuma za analizu odstupanja u odnosu na normativ sahranjivanja (Gilchrist and Sloane 2005, 151–159; Murphy 2008; Gardała and Kajkowski 2013, 780–792; Gardała 2015, 99–102; Parvanov 2016, 3–22; Krznar i Bedić 2016, 203–204), u obzir su uzeti sledeći primeri:

I Individue obrnuto orijentisane u odnosu na normu

II Individue sahranjene u zgrčenom položaju

III (Od)bačene individue

Ovom okviru bi se mogle pridodati i *IV sahrane osoba kod kojih su zatečene neobične pozicije delova tela* (poput dislokacija lobanje, šaka, potkolenica), čime je narušen integritet tela, i *V masovne grobnice*, koje mogu ukazivati na tretman neprijatelja ili na odnos prema mrtvim telima u epidemiji. Pošto ove situacije zahtevaju dodatne parametre analize, četvrta i peta kategorija će biti ostavljene za drugu priliku.

U nekim situacijama nije bilo moguće razlikovati koji od grobnih konteksta se mogu vezati za srednjovekovni a koji za postsrednjovekovni period, pošto većina atipičnih grobova zapravo ne sadrži nikakvu materijalnu kulturu. Međutim, većina analiziranih grobnih celina unutar nekropola se vezuje za period između XII/XIII i XV veka. U okviru devetnaest lokaliteta konstatovano je trideset grobnih celina i trideset i jedna individua koja pokazuje neke od definisanih parametara osoba koje su atipično sahranjene (Tabela 1). U obzir nisu uzimana manja odstupanja u orijentaciji ili blaže zgrčene noge, sem u slučaju kada ih nije pratila arheotanatološka analiza. Iako u mnogim situacijama arheološka evidencija nije dovoljno detaljna, izbor je po pravilu podrazumevao situacije sa radikalnim odstupanjima. Dizajn istraživanja je, uz prilagođavanja drugačijem kontekstu i limitiranoj evidenciji, preuzet u osnovi iz naučnog rada *Between belief and fear – Reinterpreting prone burials during the Middle Ages and early modern period in German-speaking Europe* (Alterauge et al. 2020, 1–5). On se bavi samo osobama sahranjenim na trbuhu, ali je kritički okvir koji tekst daje zapravo širi.

Treba obratiti pažnju na to da stanje u kome arheolozi pronalaze skeletne ostatke ne odražava uvek direktno poziciju tela kako je ono bilo položeno u trenutku smrti. U tom smislu razlikuju se tela koja su bila umotana u tkaninu, koja su bila vezana, ona koja su bila direktno zatrpana zemljom u grobnim rakama ili ona koja su se dekomponovala u drvenim kovčezima. Sa boljom rezolucijom evidencije raste mogućnost da se o ovakvim pojavama nešto kaže. Ukoliko je na raspolaganju samo deskripcija, bez fotografije ili crteža, nije moguće razlikovati o kojoj situaciji je reč (Roksandić 2000, 61–82; Duday and Guillton 2006, 117–157; Mickleburgh, Nilsson Stutz and Fokkens 2020, 122–123).

Baza podataka zapravo predstavlja ponovno posmatranje i reevaluaciju starih informacija. Nov teorijski pogled na arheologiju marginalnosti, uz mogućnosti bioarheoloških i arheotanatoloških analiza, može dati bolje uvide. To se ostvaruje kontekstualizacijom stare evidencije i razumevanjem teorijskih „skela“² (Chapman and Wylie 2016), koje su korišćene prilikom dokumentovanja i publikovanja, dodajući integrisane prirodno-naučne i društveno-humanističke linije evidencije. To bi se moglo nazvati pozicijom *metodološke omnivore* (sensu Currie 2019). Budući da su srednjovekovne nekropole uglavnom istraživane kao deo istraživanja višeslojnih lokaliteta da bi se došlo do rimskih ili praistorijskih slojeva, analizirani uzorak ne predstavlja rezultat sistematične namere razumevanja srednjovekovnih praksi sahranjivanja. Izuzetak su nekropole koje su deo crkvene ili manastirske celine, ali je u skladu sa paradigmatiskim mogućnostima fokus bio na materijalnoj kulturi.

---

² Pod metaforom skela (*scaffolding*) se misli na teorijske osnove, podrazumevana znanja, tehničke veštine, društvenu povezanost, institucionalnu podršku i okvire refleksivne kritike pri proizvodnji arheoloških tumačenja (Chapman and Wylie 2016).

Tabela 1. Pregled srednjovekovnih grobnih celina atipično sahranjenih individua na području Srbije

Br.	Lokalitet	Broj groba	Broj istraženih grobova nekropole	Pozicija u okviru nekropole	Hronologija	Pozicija tela	Orijentacija	Grobni priloz	Pol	Uzrast	Referenca
1	Mirijevo, Čutovo brdo	115	160	periferija	XI-XV v.	zgrčen, nedostaje lobanja	sever-jug	nema	M	O	Bajalović-Birtašević 1960
2	Vinča	136	Najmanje 1200	/	XIII-XIV v.	osoba položena na leđa, hidrocefalus	istok-zapad	nema	/	D	Penezić, Radičević, Bulatović, Tasić 2020; Ćirić 2021
3	Bela crkva u Karanu	13	16	u naosu crkve	XIV-XV v.	osoba položena na leđa	sever-jug	nema	/	O	Cvetković-Tomašević 1991
4	Porta Crkve Sv. Ahilija u Ariju	33	177	/	srednji vek i post-srednji vek	/	sever-jug	nema	/	/	Cunjak, Jorodović 1994
5	Tominjača, Rimsko groblje	11, 12	14	/	XII-XVII v.	osobe položene na leđa	sever-jug, sever-jug	nema, nema	/	D D	Milutinović 2019
6	Pobrežje, Crkvina u Pribuju	18, 30a, 32b, 16, 25b, 26a, 19a-b, 24, 25, 31, 32a	49	/	XII-XV v.	osobe položene na leđa	istok-zapad Istok-zapad Istok-zapad jug-sever jug-sever jug-sever jug-sever jug-sever jug-sever	nema	/	D D D / O O D D D D D	Bunardžić 2017

7	Tmjane	344	379	/	XI-XIII vek	zgrčeno na desno, kičma povijena	zapad-istok	ima	Ž	O	Marjanović-Vujović 1984
8	Porta Crkve Sv. Ahiilja u Arilju	173	177	uz apsidu crkve	srednji vek i post-srednji vek	zgrčeno na desni bok, kičma povijena	zapad-istok	nema	/	O	Jordović, Čunjak 1994; Čanak-Medić 1994
9	Nad Lugom, Drmno	39	113	/	XV-XVIII v.	zgrčen položaj	istok-zapad	nema	/	/	Radčević 2004
10	Veliki Gradac	99	105	uz apsidu crkve	XI-XIII v.	zgrčen položaj na desnom boku	/	nema	/	/	Mimić 1970
11	Kostol- Trajanov most (Pontes) nekropola I	61	34	/	X-XI v.	pokojnik na desnom boku	zapad-istok	nema	/	/	Radčević 2004
12	Korbovo, Pesak	6	57	/	XII-XIII v.	skelet je na levom boku	istok-zapad	nema	/	D	Janković 1975
13	Vajuga, Pesak, nekropola II	105	149	/	XII-XIV v.	skelet na desnom boku	zapad-istok	nema	/	O	Marjanović-Vujović 1986
14	Slatina, Dunav	Bez broja	5	/	XII-XIII v.	skelet položen na bok	/	nema	/	/	Radčević 2004
15	Lepenski Vir	49	4	periferija, usamljen	XV v.	ispružen stav, zgrčene noge	severozapad-jugoistok	nema	M	O	Borić 2016
16	Jakovo, Kaluđerke livade	41	109	/	XII-XIV v.	telo na desnom boku	zapad-istok	nema	M	D	Janković 2003
17	Jakovo, Kaluđerke livade	65	109	/	XII-XIV v.	zgrčen, na trbuhu, licem ka zemlji	zapad-istok	nema	Ž	O	Janković 2003
18	Trgovište nekropola I	358	361	periferija	XIV-XV v.	ispružen na stomaku, licem ka zemlji	Istok-zapad	ima	M	O	Popović 1985
19	Nekropola uz Crkvu Svetog Petra i Pavla kod Novog Pazara	1	156	u blizini crkve	XIII-XV v.	„bačen“, na leđima, delimično iskopan	/	nema	M	O	Ljubinković 1970

Dodatno, i kada je analiziran humani osteološki materijal u srednjovekovnoj arheologiji, ideja je pre bila da se dođe do saznanja o karakteristikama grupe, a ne o individualnim telesnim biografijama koje bi za ovo istraživanje bile značajnije. Sem za neobično sahranjenu individuu iz Vinče, za druge se ne raspolaze relevantnom fizičko–antropološkom analizom. Pošto su telesni nedostaci, kako je pokazano, jedan od mogućih izvora socijalne stigmatizacije, ova vrsta podataka bi bila izrazito korisna. Sa druge strane, pošto osramoćenje nije posledica samo telesnog domena, pažnja je posvećena pristupu koji omogućava integrisanje različitih linija evidencije. Odnosno, preuzeta je strategija evidencionog rezonovanja u arheologiji (Chapman and Wylie 2016; Wylie 2017, 203–225). Za one arheološke kontekste u kojima dolazi do višestrukog preklapanja činova koji se odnose na drastično drugačiji tretman mrtvog tela, može se pretpostaviti da je reč o naročito označenim pokojnicima.

U svrhu preglednosti, sumarno je evidencija popisana u okviru Tabele 1 u kojoj se vidi koliko su pojave atipičnih sahrana retke/nisu retke u odnosu na celinu nekropole, gde su prostorno pozicionirani atipični grobovi, te kakva je okvirna hronologija, zatečena pozicija tela, orijentacija, da li uz osobu ima ili nema materijalne kulture, uz napomenu o polu i uzrastu individue ukoliko su takvi podaci dostupni. Najekstremnije su one okolnosti u kojima se osoba nalazi na periferiji nekropole, orijentisana suprotno od uobičajenog i u neobičnoj poziciji tela, kako je u svojim istraživanjima marginalnosti u praistoriji ukazala Eliza Perego (*Elisa Perego*) sa koautorima (Perego et al. 2015, 133–134).

Evidencija

I Individue obrnuto orijentisane

Standardna orijentacija grobova u srednjem veku u okviru hrišćanskih nekropola je zapad–istok, tako što je glava na zapadu a stopala položena na istoku. Simbolički smisao takve pozicije leži u tome da vernici mogu videti kada se Hrist ponovo javi radi vaskrsenja mrtvih. U odnosu na ovaj normativ, brojna su manja odstupanja koja zavise od različitih faktora, počevši od pomeranja grobnih redova do nepreciznog određivanja pozicije strana sveta. Takva minimalna odstupanja nisu predmet pažnje, već ona radikalna, koja ukazuju na nameru da se pravila invertuju. Na ovakve primere odstupanja se nailazi u okviru seoskih nekropola (Mirijevo, Vinča), u okviru nekropola uz crkvu (Bela crkva u Karanu, Crkva Svetog Ahilija u Arilju), kao i u okviru nekropola sa nadgrobnim obeležjima (Tominjača–Rimsko groblje, Pobrežje–Crkvina, Priboj). Obrnuto orijentisane osobe se u literaturi vezuju za osobe koje su na neki način ovom pozicijom kažnjene (Gilchrist and Sloane 2005, 153).

Na lokalitetu Čurtovo brdo u Mirijevu (XI–XV vek) je pronađen izuzetno zanimljiv grob br. 115, koji je bio orijentisan u pravcu sever–jug. U njemu je pronađen skelet muške individue, kojoj nedostaje lobanja a celo telo je zgrčeno i položeno na desnu stranu. Desna ruka je zabačena iznad glave, kako kaže autor-ka „kao u samrtnom grču“. Uz ovu sahranjenu osobu nije bilo priloga u vidu materijalne kulture, ali je „niže nogu ovog kostura“ pronađena skupina izmešanih ljudskih kostiju. Za ovu celinu Marija Bajalović-Birtašević je pretpostavila da je reč o grupi ljudi koji su poginuli tokom neke borbe pa su na brzinu zajednički položeni tu. Uz ovu celinu je bilo tragova pepelišta (Bajalović-Birtašević 1960, 23). Ovu „kosturnicu“ ona vidi kao mlađu od ostalih grobova i pretpostavlja da je postsrednjovekovna. Za grupnu grobnicu i bitku ona vezuje i plitko ukopana četiri konja, ali o njima u publikaciji nema bližih detalja (Bajalović-Birtašević 1960, 8). Grob br. 115 se nalazi u okviru južnog oboda nekropole, ali nije naj-periferniji grob (Bajalović-Birtašević 1960, plan II). Ovakvi konteksti grupnih grobnica sa neobičnim pozicijama tela ne mogu olako biti okarakterisani kao ratnici sahranjeni posle bitke (up. Miladinović-Radmilović 2011, 544).

Tokom istraživanja na Vinči iz 2019. godine iskopavana je srednjovekovna nekropola, kada je istraženo više od devedeset grobnih celina iz XIII i XIV veka. U okviru samo jedne grobne celine uočeno je odstupanje u pogledu načina sahranjivanja (prenumerisana kao grob br. 136). Reč je o individui, koja je položena istok–zapad, u suprotnom smeru u odnosu na ostale pokojnike. Ova situacija je vidljiva sa plana nekropole (Penezić et al. 2020, 266–275). U okviru bioarheološkog istraživanja zdravstvenog statusa srednjovekovne dece sa lokaliteta Vinča–Belo Brdo, obrađen je, uz druge, fizičko-antropološkom analizom i skelet iz groba 136. Kao razlog za odvajanje ove individue, individualne starosti između 12 i 15 godina, od drugih u pogledu orijentacije je navedena moguća bolest. Naime, deformitet kostiju lobanje kod ove osobe može ukazati na hidrocefalus (*hydrocephalus*), što je stanje nastalo zbog prekomernog nagomilavanja tečnosti u lobanji, kada može da se javi proširenje glave i atrofija mozga (Čirić 2021, 28, 34).

Zanimljivo je da primere odstupanja u pogledu orijentacije možemo naći i na nekropolama koje se vezuju za crkve. Prvi primer potiče sa iskopavanja unutar Bele crkve u Karanu (XIV–XV vek). Reč je o mauzoleju župana Brajana, vlastelina cara Dušana. Za crkvu znamo da je živopisana 1342. godine. Tokom iskopavanja u naosu i priprati, nailazilo se na slojeve šuta i grupisanih ljudskih kostiju iz poremećenih grobova. Tek su u najnižem sloju, koji se nalazio neposredno na zdravici, otkriveni i neporemećeni grobovi – osam u crkvi i osam u priprati. Svi su orijentisani istok–zapad, sa glavom na zapadu, sem osobe u grobu br. 13 koja je bila položena u središnjem delu zapadnog traveja naosa orijentacije sever–jug. Praktično bi se taj grob gazio prilikom ulaska u naos. Sahranjivanje u naosu crkve je obično predviđeno za užu porodicu, verovatno župana

Brajana, njegovu ženu, sina i eventualno njegovu porodicu (Cvetković-Tomašević 1991, 160–170). U okviru srednjovekovne i postsrednjovekovne nekropole u porti Crkve Sv. Ahilija u Arilju pronađen je grob br. 33 orijentisan sever–jug. Prilikom publikovanja, ovome nije pridata veća pažnja. Uz ovu individuu nije bilo nalaza (Cunjak i Jordović 1994, 232). U svim opisanim situacijama reč je uglavnom o jednoj osobi u okviru nekropole koja je na ovaj način izdvojena.

Sa druge strane, u okviru nekropole Tominjača–Rimsko groblje (srednjovekovna i postsrednjovekovna nekropola, XII–XVII vek) u selu Kovači u opštini Raška, gde je istraženo četrnaest grobova, drugačije su pozicionirana dva groba. Dva dečija skeleta u grobovima br. 11 i br. 12 bila su sasvim suprotno orijentisana od ostalih, položena po osi sever–jug, sa glavom na severu. Grob 11 pripada najmlađoj fazi korišćenja ove nekropole (Milutinović 2019, 51).

Posebnu pažnju izaziva lokalitet Pobrežje–Crkvina u Priboju, nekropola pod stećcima (XII–XV vek). Ona je sačuvana samo malim delom u okviru današnjeg prostora bolnice u istom gradu. Nadgrobnni spomenici su od krečnjaka, oblika sanduka ili sanduka sa postoljem, a na njima se javljaju ređe jednostavni ukrasi (krst, krugovi, dva bodeža i polumesec). Nadgrobnni spomenici su različito pozicionirani, istok–zapad ili neki sever–jug, uz manja odstupanja. Može se pretpostaviti da neki od njih nisu na originalnoj poziciji, pošto uz izvestan broj njih nije bilo pokojnika. Grobovi pokojnika se uglavnom nalaze ispod stećaka kada su dokumentovani, a u nekim situacijama i neposredno pored. Osobe su uglavnom sahranjivane u tipske drvene sanduke, koji su se sužavali oko nogu i bili izrađeni od dasaka. Pronađeno je 49 grobnih celina i 41 mramor (nadgrobnni spomenik, stećak). Pokojnici su sahranjivani u opruženom položaju, ruku položenih na stomak, bez priloga. U najvećem broju slučajeva, sahranjene individue su orijentisane zapad–istok, sa glavom na zapadu.

Tri pokojnika su orijentisana suprotno istok–zapad, sa glavom na istoku, i u sve tri situacije se radi o maloj deci. Reč je o grobu br. 18, grobu br. 30a, grobu br. 32b (Bunardžić 2017, 37–64). Osam pokojnika je orijentisano jug–sever, sa glavom na jugu. Od toga jedan nije istražen (grob br. 16), pošto nije bilo moguće pomeriti nadgrobnik 22. Dva su groba odraslih osoba, a pet grobova su dečiji. Grobovi odraslih osoba br. 25b i br. 26a se nalaze blizu jedan drugog. Za grob 26a je napomenuto da se nalazi na krajnjem jugozapadnom delu groblja, na padini, odnosno perifernom delu. Dečiji grobovi orijentisani jug–sever su: dvojni grob br. 19a i 19b, grob br. 24, grob br. 25, grob br. 31 i grob br. 32a (Bunardžić 2017, 37–64). U dvojnog grobu je sahranjeno dvoje dece, koja su verovatno različitog uzrasta, a koja su sahranjena u istom trenutku, što možda sugerise na smrt usled nesrećnih okolnosti ili bolesti.

Iako među grobovima koji odstupaju po orijentaciji nailazimo na veći broj dece, nisu sva deca sahranjena sa „drugačijom“ orijentacijom. Kao primer koji je sličan u pogledu odstupanja u orijentaciji je navedena nekropola u Manastiru Sv. Nikole u Banji kod Priboja, ali su detaljniji podaci zasada neobjavljeni

(Bunardžić 2017, 63). Slični primeri su otkriveni u okviru nekropole pod stećcima Hatelji, u okolini Bileće (Grahek, Milosavljević i Čaval 2020, 24–25). U svakom slučaju, nekropole pod stećcima očigledno otvaraju pitanje specifičnog odnosa prema deci, kao drugačijoj socijalnoj kategoriji.

II Individue sahranjene u zgrčenom položaju

Osobe koje su u srednjovekovnim kontekstima zatečene u zgrčenom položaju najčešće se interpretiraju kao one koje su položene u brzini ili koje su možda umrle u zgrčenom položaju pa su takvu poziciju tela zadržale kroz *rigor mortis* (Gilchrist, Sloane 2005, 154–155). Suprotno očekivanjima, ovakvih primera ima na istraženim srednjovekovnim nekropolama. Međutim, sa lokaliteta u Srbiji uglavnom nisu publikovani crteži i fotografije ovakvih situacija, uz retke izuzetke.

Tokom iskopavanja srednjovekovne seoske nekropole Trnjane u istoimenom selu kod Požarevca otkriveno je 379 grobova (XI–XIII vek). Od uobičajenog načina sahranjivanja u opruženom stavu na leđima odstupa nekoliko grobova. Zgrčeni položaj obe noge zabeležen je u slučaju grobova br. 33, br. 152 i br. 344. Zgrčena po jedna noga zabeležena je u dodatne četiri situacije: u slučaju tri ženske individue i jedne muške. Kada je reč o osobama u grobovima 33 i 152, ruke su bile presavijene preko stomaka, a noge blago savijene u kolenima na desnu stranu. U obe situacije nije bilo nikakvih nalaza uz sahranjene individue (Marjanović-Vujović 1984, 63). Osoba sahranjena u grobu 344 je položena izrazito zgrčena, zbog čega izaziva naročitu pozornost (Slika 1). Lobanja je blago okrenuta u levu stranu. Desna ruka je savijena tako da je njena šaka na desnom ramenu. Leva ruka je savijena preko grudnog koša. Kolena su veoma savijena udesno. Uz glavu su pronađene dve naušnice (jedna bronzana karika i jedna bronzana karika sa loptastom oštećenom jagodom). Na desnoj ruci nađena je narukvica (trakasta, bronzana), a na desnoj šaci trakasti bronzani prsten ovalne naglašene glave. Pod levom nadlakticom nađen je novac Manojla I Komnina (1143–1180) (Marjanović-Vujović 1984, 55–56).

Prema zaključcima Gordane Marjanović-Vujović, u zgrčenom položaju su pronalazene ženske individue. Ona navodi da su razlozi za to mogli biti: 1) iznenadna smrt usled prirodnih sila poput udara groma ili 2) usled položaja poslednjeg grča kod određenih infektivnih oboljenja, poput tetanusa (Marjanović-Vujović 1984, 63). Objašnjenje o infekciji tetanusom ne deluje uverljivo kao razlog za naznačenu poziciju tela, zbog načina krivljenja usled ove vrste bolesti, ali i zbog mrtvačke mlitavosti. Naime, nakon smrti nastupa postmortalna mlitavost zbog gubitka tonusa mišića, zatim dolazi do stanja mrtvačke ukočenosti (*rigor mortis*, koji traje između 3 i 36 sati nakon smrti) i na kraju se javlja sekundarna mlitavost koja je posledica puterifikacije, odnosno truležnih promena mišića.

Slika 1. Vizuelizacija pozicije tela individue u grobu br. 344, lokalitet Trnjane

U slučaju nekropole formirane oko Crkve Sv. Ahilija u Arilju, pronađen je jedan grob u kome je položen zgrčen pokojnik. Prema opisu istraživača, Mladana Cunjka i Časlava Jordovića, reč je o individui koja je bila položena na desni bok sa rukama savijenim u laktu i šakama ispod donje vilice. Noge su savijene u kolenima i nalazile su se u visini stomaka, kičma je bila dosta povijena. Prema autorima izveštaja, grob je bez priloga i nalazi se u sloju koji se pruža i ispod temelja crkve. Na osnovu analognih pojava u Brodskom Drenovcu u bjelobrdskoj kulturi, oni hronološki pomeraju ovu sahranu pre gradnje crkve, koja je izgrađena u vreme kralja Dragutina (krajem XIII veka) (Cunjak i Jordović 1994, 233). Sličnog mišljenja je i Milka Čanak Medić, koja smatra da ovaj grob potencijalno pripada najstarijem horizontu sahranjivanja na ovom lokalitetu, kao i da je ovaj grob pronađen u blizini apside crkve (Čanak-Medić 1994, 30).

Zgrčene individue ili položene na bok sa savijenim nogama javljaju se i na drugim lokalitetima, ali informacije uglavnom proističu iz sumarne deskripcije grobova. Reč je o grobu br. 39 sa lokaliteta Nad Lugom, Drmno (XV–XVIII vek) (Radičević 2004, 29–30), grobu br. 99 sa lokaliteta Veliki Gradac (XI–XIII vek) (Minić 1970, 238; Radičević 2004, 57–58), grobu br. 61 sa lokaliteta Trajanov most–kastrum Pontes (X–XI vek) (Radičević 2004, 72–73), dečijem grobu br. 6 sa lokaliteta Korbovo, lokalitet Pesak (XII–XIII vek) (Janković 1975, 232–233), grobu br. 105 sa lokaliteta Pesak, Vajuga, nekropola II (Marjanović-Vujo-

Slika 2. Vizuelizacija pozicije tela individue u grobu br. 41, lokalitet Jakovo, Kaluđerske livade

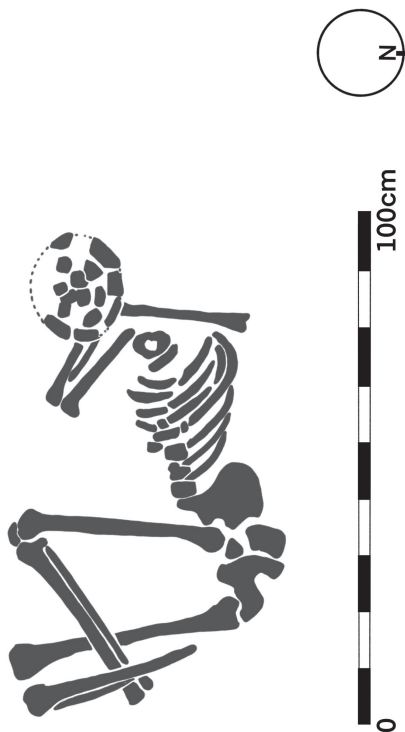
vić 1986, 199), grobu br. 41 sa lokaliteta Jakovo, Kaluđerske livade (XIII–XIV vek). Milica Janković ističe razloge za blaže grčenje individue u grobu 41 (Slika 2) na istoj nekropoli Jakovo–Kaluđerske livade, pozivajući se na pomenute zaključke Gordane Marjanović-Vujović o infektivnim bolestima. Milica Janković kaže: „Ova pojava prati samrtni grč kod infektivnih bolesti i gotovo na svakom srednjovekovnom groblju, istraženom u većem obimu, postoji po neki takav primer“ (Janković 2003, 103).

Zanimljivo je da je kod individue iz XV veka pronađene u grobu br. 49 na lokalitetu Lepenski Vir blago savijena pozicija nogu. Od četiri srednjovekovne individue sahranjene na ovom lokalitetu, jedino je ova osoba bila sahranjena udaljena od svih drugih. Kao i ostale tri osobe, reč je o odraslom muškarcu nelokalnog porekla (Borić 2016, 361–365). Prema objašnjenju zasnovanom na arheotanatologiji, blaga savijenost nogu je mogla biti posledica premale grobne rake u koju je sahranjena individua (Borić 2016, 363). Ovo bi se moglo tumačiti kao nemogućnost da se za pokojnika pobrine na adekvatan način.

III (Od)bačene individue

U kategoriju sasvim iznimnih, nemarno položenih individua na leđima ili onih sahranjenih na stomaku spadaju tri situacije sa teritorije današnje Srbije. U opštoj literaturi osobe sahranjene na ovaj način vezuju se za mentalne poremećaje, žrtve nasilne smrti ili neku vrstu socijalne devijantnosti. Alternativno, pozivajući se na opisanu želju Pipina Malog da se sahrani licem prema zemlji da bi okajao grehe svog oca, ovo može biti pokazatelj verske poniznosti pred Bogom. Dečiji skeleti pronađeni položeni na stomak obično se interpretiraju kao nekršteni (Gilchrist and Sloane 2005, 153–154).

U okviru srednjovekovnog seoskog groblja u Jakovu–Kaluđerske livade, u jugoistočnom Sremu, istraženi su grobovi 109 individua, sahranjivanih u periodu između XII i XIV veka. Na istom lokalitetu u grob br. 65 sahranjena je ženska osoba, starosti 40–45 godina, zgrčena i položena licem ka zemlji (Slika 3). Individua je orijentisana zapad–istok. Licem i grudima je telo okrenuto ka zemlji, ruke su bile pod licem. Telo je zgrčeno na desnom boku, tako što je leva

Slika 3. Vizuelizacija pozicije tela individue u grobu br. 65, lokalitet Jakovo, Kaluđerske livade

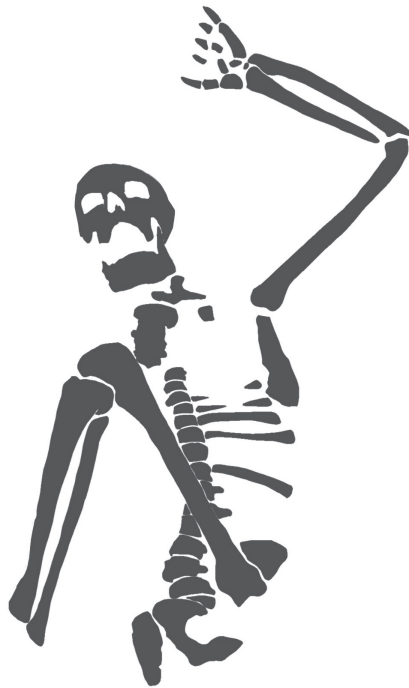
noga pod ostrim uglom naviše. Desna noga je povijena u kolenu, butna kost desne noge je oslonjena na dno rake, a potkolene kosti na potkolenicu leve noge. Nalaza nije bilo (Janković 2003, 91). Za ovaj primer Milica Janković ističe da je reč o pojavi *posebnoj, do granica neobjašnjivog*, iz čega zaključuje da se nameće da je osoba na neki način isključena iz zajednice (Janković 2003, 103).

U okviru srednjovekovnog Trgovišta kod Novog Pazara je konstatovano pet nekropola uz crkve, pozicionirane na obodu srednjovekovnog Trgovišta. U okviru nekropole Crkve I je istražena 361 grobna celina, od kojih posebnu pažnju zavređuje grob br. 358. Na svim nekropolama umrli su sahranjivani na uobičajen hrišćanski način, u crkvama i portama. Znatno broj grobova ima i nadgrobna obeležja. Iz pisanih izvora znamo da je Trgovište predstavljalo jedno od važnijih mesta na putu od jadranskog primorja ka unutrašnjosti Balkana, pa da su u njemu živeli domaći i strani poslovni ljudi. Većina grobnih celina se može datovati u XV vek, a u celini je pronađen mali broj grobnih priloga (Jovanović, Minić i Ercegović-Pavlović 1990, 19–27).

U grobu br. 358 pronađen je stariji muškarac koji je položen na trbuh, orijentisan u pravcu istok–zapad, sa glavom na istoku (odnosno suprotno od svih ostalih). Autori navode da se eventualno na ovaj način sahranjuju grešnici, ali da je reč o retkoj pojavi. U okviru moguće interpretacije oni navode da je lice ka zemlji možda okrenuto zbog vampirskih urokljivih očiju, odnosno da osoba tako okrenuta ne treba da nanese štetu onima iz sveta živih. Kao analogiju spominju i to da je franački kralj Pipin Mali sahranjen opružen na trbuhu i orijentisan u suprotnom smeru zbog grehova svog oca (Popović 1985, 133–134; Jovanović, Minić i Ercegović-Pavlović 1990, 28).

Reč je o starijoj muškoj osobi (*senilis I*). Lobanja je bila licem okrenuta ka zemlji, leva potkolenica podignuta i nagnuta na levu (severnu) stranu (Popović 1985, 133). Prema fizičko-antropološkoj analizi Srboľjuba Živanovića, ova individua nije okarakterisana kao ona koja ima neke paleopatološke pokazatelje (Živanović 1985, 201–216). Na kažiprstu leve ruke, koja je ležala ispod tela pokojnika, nalazila su se dva prstena (Popović 1985, 133). Jedan od njih je bakarni prsten s izdignutom pločastom ovalnom glavom, sa urezanim linearnim ornamentom (Jovanović, Minić i Ercegović-Pavlović 1990, 38), dok je drugi obična gvozdena karika slobodnih krajeva. Prstenje se može vezati tipološki za XIV–XV vek. Važno je napomenuti da se grob nalazio na zapadnoj periferiji nekropole i najudaljeniji od crkve u odnosu na sve druge grobove (Popović 1985, 133).

Mirjana Ćorović-Ljubinković je dala opis 156 grobova uz Crkvu Sv. Petra i Pavla kod Novog Pazara, koje je opredelila u srednji vek. Nekropola je samo delimično iskopana u okviru kampanja 1960. i 1962. godine. Kasnosrednjovekovnoj grupi grobova mogao bi da se pripíše i grob br. 1 otkopan u porti crkve, u koji je položena individua u vrlo neobičnoj poziciji (Slika 4). Reč je

Slika 4. Vizuelizacija pozicije tela individue u grobu br. 1, lokalitet porta Crkve Svetog Petra i Pavla kod Novog Pazara

grobu muškarca srednjih godina, koji je samo delimično iskopan zbog uslova nalaza. Deo skeleta je ostao pod stećkom koji se nije mogao dići zbog pločnika oko crkve. Drugim rečima, reč je o grobu koji se nalazi uz severozapadni ugao crkvene građevine. Osoba je položena na leđa, ali je leva noga bila visoko savijena u kolenu, tako da se koleno nalazi na donjem delu ključne kosti. Leva ruka je podignuta iznad glave i savijena u laktu. Šaka je raširena. U ovom kontekstu nije bilo nikakvih priloga. Masivni stećak sa gornjim delom u formi krova na dve vode vezuje situaciju najkasnije za XV vek (Ljubinković 1970, 205, 219).

Diskusija

Spokoj pred smrću imaju obično duboko religiozni ljudi koji ovozemaljski život vide kao boravak u neprijatnom podrumu, u odnosu na ono što se nalazi na spratu iznad. Pa ipak, smrt je uobičajeno teška. Naročito je tako za one čiji su bliski obeleženi kao otpadnici, a kojima je večni život onemogućen, u dobu koje je dominantno obeleženo hrišćanstvom.

Situaciono posmatranje različitih primera neobično sahranjenih individua pokazuje da je reč o širokom dijapazonu značenja. U najvećem broju slučajeva ima indicija da je reč o lošoj smrti, ali ovo treba detaljnije razmotriti. Na većini analiziranih nekropola, kada postoje grobovi koji su suprotno orijentisani (istok–zapad, sever–jug, jug–sever), obično je reč o jednoj individui u odnosu na desetine drugih. Samo u slučaju groba br. 136, gde je sahranjeno dete individualne starosti između 12 i 15 godina, pored arheološke imamo i fizičko-antropološku evidenciju. Kod sahranjenog deteta je pretpostavljeno stanje *hidrocefalus*. Zbog poremećaja usled viška moždane tečnosti, dolazi do mučnine, povraćanja, glavobolje, smetnji vida, poremećaja hoda, te oštećenja kranijalnih nerava. Može se pretpostaviti da je ova mlada osoba bila ostrakizovana zbog telesnog stanja i poremećaja u ponašanju koje je njim uzrokovano.

Teško je odgovoriti na koji način su se ljudi nosili sa ovakvim okolnostima. Srednjovekovna srpska medicina je dvodelna: verska i svetovna. Versko lekarstvo se, pak, sastojalo od kanonskog, koje se bazira na svetim tajnama i molitvama, i apokrifnog, koje se bazira na magiji. U lečenju, kao deo apokrifne verske medicine, vrlo često su korišćeni magijski činovi, odnosno izgovarane su tajanstvene reči praćene mističnim radnjama (Radić 2004, 397). Uz to, korišćeni su i različiti lekovi, koji su uglavnom bazirani na svetovnom iskustvu. U „Hodološkom kodeksu“ se, recimo, protiv glavobolje preporučuje mast od medvedeg sala pomešana sa renom, koju treba namazati na glavu (Katić 1958, 97). Relja Katić zapaža da u našim srednjovekovnim medicinskim zbornicima ne postoje recepti jedino za trajne mane i neuropsihička oboljenja, te da je lečenje za ova stanja mogla biti molitva ili tortura, zarad izгона demona (Katić 1958, 54). Kao što je napomenuto u teorijskom uvodu, razlozi za stigmom ili atipično sahranjivanje mogli su biti različiti, pa bi bilo dobro da se druge situacije neobičnog orijentisanja osvetle kroz bolji uvid u fizičko-antropološke karakteristike osoba koje su sahranjene na taj način.

Tendencija drugačijeg sahranjivanja dece može se prepoznati na lokalitetu Tominjača–Rimsko groblje, gde su dva dečija groba orijentisana sever–jug, a izrazito je indikativna situacija sa lokaliteta Pobrežje, Crkvina u Priboju, gde je devetoro dece, uz dvoje odraslih osoba, orijentisano istok–zapad ili jug–sever. Ovo svakako ne govori o izdvojenim pojedincima, već pre o specifičnom odnosu prema deci i njihovom sahranjivanju, kao osobama koje nisu to postale u punom smislu. Recimo, Grigorije Camblak beleži uzdržanost od javnog tugovanja Stefana Dečanskog prilikom smrti njegovog najmlađeg sina, iako je osećao dubok bol. Iz opisa je jasno da je ono što je priličilo drugim sahranama (čupanje kose, ridanje i iskazivanje bola) u ovim okolnostima bilo neprimereno (Erdeľjan 2004, 429). Kao dodatak na ovaj specifičan ugao, može se napomenuti da se prema etnografskim istraživanjima Gruže Petra Ž. Petrovića, o pogrebnim običajima, samoubice ne ukopavaju na groblju, već pored njega. Sličan tretman

važi i za mrtvorođenu i nekrštenu decu koja se prema njegovim istraživanjima u ovom kontekstu sahranjuju ispod određene vočke. Čak i kršteno malo dete ne zavređuje isti tretman kao odrasli, već se sa strane groba iskopa rupa u koju se ono smesti (Petrović 1948, 296–297). Ovo ne možemo posmatrati kao direktnu analogiju, već kao okvir za razumevanje drugačijeg tretmana dece. Očigledno da nije usamljena pojava u srednjovekovnom kontekstu, naročito u okviru nekropola pod stećcima, pošto je na lokalitetu Hatelji u Bosni i Hercegovini zasad otkriveno sedam dečijih pokopa čija je individualna starost bila od *juvenilis I* do šest godina, među kojima su pravilne orijentacije vrlo retke (Grahek, Milosavljević i Čaval 2020, 24–25).

Kada je reč o osobama položenim u zgrčenom položaju, zanimljivo je uporediti situaciju sa teritorije Srbije sa primerima koji su poznati iz severne Hrvatske, gde je pored analize arheološke evidencije rađena i fizičko-antropološka analiza. Iako nisu kod svih osoba u zgrčenom položaju pronađene paleopatološke pojave koje su ostavile traga na skeletnom materijalu, primeri iz Hrvatske pokazuju značajne indikatore. Naime, među ovim osobama ima onih sa traumom na lobanji, usled udarca oštrim predmetom, jedan skelet predstavlja ženu obolelu od lepree, ali je najveći broj osoba sa pokazateljima mišićne atrofije, skolioze kičme, paralize i slično (Krznar i Bedić 2016). Detaljno analizirani atipični grobni konteksti na lokalitetu Renko, u Finskoj, mogu takođe biti od pomoći. Reč je o nekropoli uz crkvu, koja se vezuje za period od XVI do XVIII veka. Od sedamdeset i jednog groba, samo je jedan bio u neobičnom zgrčenom položaju. Ovaj kontekst izaziva naročitu pažnju, pošto su pored zgrčenih nogu i ruke zgrčene tako da je šaka leve ruke na levom ramenu, a šaka desne na desnom. Reč je o takozvanoj pugilističkoj ili bokserskoj poziciji tela koja se javlja kod izloženosti tela visokoj temperaturi zbog kontrakcije u ovakvim okolnostima. Do takvog stanja bi moglo doći usled kućnog požara. Kao alternativna mogućnost za ovu individuu pretpostavljeno je da je njeno medicinsko stanje moglo biti uzrok ovakvog sahranjivanja, bilo da je reč o grčenju mišića usled paralize ili neke druge bolesti koja oštećuje nervni sistem (Moilanen and Hiekkänen 2020, 41–46).

U slučaju primera iz Srbije za koje imamo detaljnije opise i fotografije, može se pretpostaviti da se radi o nekom oboljenju koje je dovelo do toga da osoba ne može da se sahrani u ispruženom položaju. Objašnjenje Gordane Marjanović-Vujović, da je reč o grčenju usled tetanusa kod individue u grobu br. 344 iz Trnjana, ne deluje uverljivo. Pre upotrebe antibiotika – bakterija *Clostridium tetani*, čiji je prirodni rezervoar digestivni trakt domaćih životinja – je sigurno bila velika opasnost, naročito jer je do infekcije moglo doći prilikom različitih povreda pri poljskim radovima ili usled korišćenja nesterilnih makaza/srpova pri porođajima. Čak i ako bismo zamislili da je osoba umrla u stanju grča i da je *rigor mortis* privremeno fiksirao to stanje, trebalo bi očekivati da se ledni luk grči unazad. Ukoliko ostavimo po strani uzrok grčenja, zgrčene osobe iz Arilja i

sa lokaliteta Veliki Gradac su sahranjene uz apside crkava – čime su na neki način privilegovane. Uz to, i žena sahranjena u zgrčenoj poziciji u Trnjanu je položena sa pažnjom, sa nakitom i priloženim novčićem. Iz ovih razloga, čini se da se srednjovekovni zgrčenci uglavnom ne mogu smatrati odbačenim članovima zajednice. Grobna celina koja bi bila vredna pažnje je ona u kojoj je pronađena zgrčena individua sa lokaliteta Korbovo–Pesak, gde je skelet položen na levi bok a osoba je istovremeno orijentisana suprotno normativu.

Međutim, kao naročito interesantne mogle bi se istaći individue sahranjene u Mirijevu u grobu br. 115 (zgrčena, obezglavljena osoba, orijentisana sever–jug, pri periferiji nekropole) i ona sahranjena u okviru nekropole uz Crkvu Svetog Petra i Pavla kod Novog Pazara u grobu br. 1 (individua koja izgleda kao da je bačena u grobnu raku, a koja se nalazi u blizini crkve). Prvi primer pokazuje višestruke parametre marginalizacije, dok u drugom slučaju situaciju možemo tumačiti kao ambivalentnu. Ne treba zanemariti da su ove osobe ipak sahranjene tako da budu deo zajednice, a nisu odvojene i sahranjene na nekom usamljenom mestu. Primeri pokojnika sahranjenih licem ka zemlji iz Jakova (zgrčena žena) i Trgovišta (ispružen, na trbuhu, muškarac) predstavljaju indikativne činove. Pored moguće iznenadne, loše smrti, ima pretpostavki da su ovako sahranjivane osobe koje su zapravo umrle od zaraze, pri početku ili kraju epidemija. Takve osobe je trebalo simbolički izolovati od zajednice, a naviknutost na intenzivno pojavljivanje smrti zbog epidemije kuge je otvaralo prostor ka drastičnijem odnosu prema mrtvom telu počevši od sredine XIV veka (up. Alterauge et al. 2020).

Dok je osoba sahranjena u Trgovištu imala šake ispod tela, u susednoj Bosni je na nekropoli Sankovića iz poznog srednjeg veka, na lokalitetu Grčka glavica u selu Biskup, pronađena jedna osoba, uz grob Goisave Sanković, koja je bila položena na stomak sa dubrovačkim dinarom u ustima a rukama na leđima (Lovrenović 2009, 160–162). Pišući o stećcima, Šefik Bešlagić je, istražujući u Grborezima, zabeležio da je jedna ženska individua bila položena na stomak, a da je takođe na nekropoli u Oborcima kod Donjeg Vakufa u Bosni ispod stećka bio grob mlade žene koja je položena potrbuške (Bešlagić 1982, 51). Ovi primeri otvaraju više pitanja nego što doprinose razrešenju ambivalentnih situacija u kojima je pokojnik istovremeno diskreditovan tretmanom tela, ali mu je i poklonjena dužna pažnja kroz monumentalni nadgrobni spomenik.

Zaključak

Uz pitanja ko su jeretici, odmetnici i bolesni koji nisu zaslužili da budu pogrebni na propisan način (sensu Marjanović–Dušanić 2017, 345–361), ne samo u smislu metafore i pouke, već i kada je reč o stvarnim ljudima i propadljivim telima (sensu Nilsson Stutz 2008, 19–28), jasno je da je ova tema u našoj sredini

tek načeta. Osnovna namera rada je bila da ukaže u kojoj meri evidencija o primerima atipičnog sahranjivanja, ukoliko je temeljno razmotrena, može biti korisna za razumevanje srednjovekovnog društva iz arheološke perspektive, iako se na prvi pogled čini da je reč o nemim tragovima.

Oni su svakako vredni publikovanja, temeljne revizije i dodatnih analiza pošto svedoče o tvrdoglavoj prirodi arheološke evidencije, koja pokazuje otpor i protivi se normativističkoj aproprijaciji kulturno-istorijske paradigme. Upravo zbog paradigmatškog pritiska, mnogi neobični srednjovekovni konteksti su stavljani pod sumnju da se uopšte mogu vezati za srednji vek. Često je pretpostavljano da je reč o nekoj hronološki mlađoj sahrani, ukoliko uz osobu nije bilo materijalne kulture.

Bez obzira na to što fenomenu atipično sahranjenih osoba u srpskoj srednjovekovnoj arheologiji nije bila posvećena dužna pažnja, analiza evidencije pokazuje da na bar devetnaest lokaliteta može biti reči o kontekstima koji odgovaraju ovom tipu. Da bi se preciznije odgovorilo koje od ovih osoba se mogu smatrati marginalcima i zašto, neophodne su fizičko-antropološke analize, koje u ovom istraživanju postoje samo u dva slučaja.

Na nivou kvaliteta podataka kojima se u radu raspoložuje, zaključak je da su marginalci individue koje su položene obrnuto orijentisane u odnosu na normu (sa izuzetkom dece), individue bačene u raku ili položene licem ka zemlji. Naročito su indikativne situacije u kojima se pokazuje više parametara stigmatizacije u okviru jednog grobnog konteksta. Za zgrčene pokojnike je izneta pretpostavka da je reč o individua koje zbog bolesti, poput mišićne atrofije ili paralize, nisu mogle da budu ispravljene prilikom sahranjivanja. Neobičan tretman određene novorođenčadi i dece sahranjene u okviru nekropola pod stećcima, otvara pitanje socijalne pozicije dece u takvom kulturnom kontekstu.

Uprkos ograničenjima reinterpretacije stare evidencije, poput fragmentarnosti originalne dokumentacije, pokazuje se potencijal istraživanja koja slede kroz integraciju različitih linija evidencije. Kao dodatni argument vredi istaći da u istorijskim izvorima marginalci ostavljaju malo traga, pošto nisu potpisivali ugovore, niti zaveštavali svojinu, ali su svakako postojali. Da bismo saznali ko su bili, potrebno je da se okrenemo arheologiji u njenom punom kapacitetu kao savremene nauke.

Literatura

- Alterauge, Amelie, Thomas Meier, Bettina Jungklaus, Marco Milella and Sandra Lösch. 2020. „Between belief and fear – Reinterpreting burials during the Middle Ages and Early Modern period in German-speaking Europe“. *PLoS ONE* 15 (8): e0238439.
- Arnold, Jeanne. 1995. „Social Inequality, Marginalization, and Economic Process“. In *Foundations of Social Inequality*, edited by T. Douglas Price and Gary M. Feinman, 87–103. New York: Plenum Press.

- Aspöck, Edeltraud. 2008. „What Actually is a ‘Deviant Burial’?: Comparing German-Language and Anglophone Research on ‘Deviant Burials’”. In *Deviant Burial in the Archaeological Record*, edited by Eileen M. Murphy, 173–4. Oxford: Oxbow Books.
- Augenti, Andrea and Roberta Gilchrist. 2011. „Life, Death and Memory“. In *The Archaeology of Medieval Europe, Vol. 2, Twelfth to Sixteenth Centuries*, edited by Martin Carver and Jan Klápšte, 494–527. Aarhus: Aarhus University Press.
- Bajalović-Birtašević, Marija. 1960. *Srednjovekovna nekropola u Mirijevu*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Bell, Catherine. 1992. *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Berger, Peter. 2016. „Introduction“. In *Ultimate Ambiguities: Investigating Death and Liminality*, edited by Peter Berger and Justin E. A Kroesen, 1–11. New York and Oxford: Berghahn.
- Bešlagić, Šefik. 1982. *Stećci, kultura i umetnost*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Borić, Dušan. 2016. *Posmrtni obredi na Lepenskom Viru*. Obrasci pogrebne prakse. Beograd: Srpsko arheološko društvo.
- Braun, Piter. 2012. *Telo i društvo. Muškarci, žene i seksualno odricanje u ranom hrišćanstvu*. Beograd: Klio.
- Bunardžić, Marina. 2017. *Pribojsko mramorje. Srpska srednjovekovna groblja*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Chapman, Robert and Alison Wylie. 2016. *Evidential Reasoning in Archaeology*. London: Bloomsbury.
- Burdije, Pjer. 1999. *Nacrt za jednu teoriju prakse. Tri studije o kabilskoj etnologiji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Cunjak, Mlađan i Časlav Jordović. 1982. „Nekropola crkve svetog Ahilija u Arilju i otkriveni pokretni material“. *Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture XIV*: 231–242.
- Currie, Adrian. 2019. *Scientific Knowledge & the Deep Past: History Matters*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cvetković-Tomašević, Gordana. 1991. „Bela crkva u Karanu-mauzolej župana Brajana, arheološka iskopavanja u crkvi 1975. godine“. *Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture XXII–XXIII (1990–1991)*: 159–176.
- Čanak-Medić, Milka. 1982. „Iz istorije Arilja“. *Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture XIV*: 25–50.
- Ćirić, Ana. 2021. *Zdravstveni status srednjovekovne dece: nekropola Vinča-Belo Brdo*. Master rad. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
- Ćorović-Ljubinković, Mirjana. 1957. „Dosadašnja iskopavanja u Brestoviku na lokalitetu Visoka Ravan“. *Zbornik Narodnog muzeja (arheologija) I*: 349–370.
- Dimovski, Neda. 2014. „Neuobičajene sahrane na kasnosarmatskom nalazištu Stub 148 na Verušiću – Bioarheološka analiza“. *Godišnjak gradskog muzeja Subotica 12*: 25–56.
- Dmitrović, Katarina i Dejan Radičević. 2009. *Kasnoantička nekropola u Čačku*. Čačak: Narodni muzej u Čačku.
- Duday, Henri and Mark Guillon. 2006. „Understanding the Circumstances of Decomposition When the Body Is Skeletonized“. *Forensic Anthropology and Medicine, Com-*

- plementary Sciences From Recovery to Cause of Death*, edited by Aurore Schmitt, Eugénia Cunha and João Pinheiro, 117–157. Totowa, New Jersey: Humana Press.
- Ercegović-Pavlović, Slavenka. 1984. „Ravna. Srednjovekovna naselja i nekropole“. *Starinar* 33–34 (1982/1983): 253–257.
- Erdeljan, Jelena. 2004. „Pogrebni obredi i nadgrobna obeležja“. U *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, priredile Smilja Marjanović-Dušanić i Danica Popović, 419–443. Beograd: Klio.
- Gardeła, Leszek and Kamil Kajkowski. 2013. „Vampires, Criminals or Slaves? Reinterpreting ‘deviant burials’ in early medieval Poland“. *World Archaeology* 45 (5): 780–796.
- Gardeła, Leszek. 2015. „Face Down: The Phenomenon of Prone Burial in Early Medieval Poland“. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 10: 99–136.
- Genep, Arnold van. 2005. *Obredi prelaza. Sistematsko izučavanje rituala*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Geremek, Bronislav. 2007. „Marginalac“. U *Čovek srednjeg veka*, priredio Žak Le Gof, 360–389. Beograd: Klio.
- Gilchrist, Roberta and Barney Sloane. 2005. *Requiem. The Medieval Monastic Cemetery in Britain*. London: Museum of London Archaeological Service.
- Gofman, Erving. 2009. *Stigma. Zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Golderberg, Chad Alan. 2012. Robert Park’s Marginal Man: The Career of a Concept in American Sociology. *Laboratorium* 4 (2): 199–217.
- Grahek Lucija, Monika Milosavljević i Saša Čaval. 2020. „Hatelji (BiH) – izkopavanje prazgodivinske gomile s stečki“. In *Arheologija v letu 2019: Dediščina za javnosti. Zbornik povzetkov*, uredil Andrej Gaspari, 24–25. Ljubljana: Slovensko arheološko društvo.
- Hertz, Robert. 1960. *Death and the Right Hand*. London, New York: Routledge.
- Janković, Milica. 1974. „Dve srednjovekovne nekropole u istočnoj Srbiji“. *Starinar* XXIV–XXV (1973–1974): 227–241.
- Janković, Milica. 2003. „Kaluđerske livade, srednjovekovno groblje kod Jakova“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 19 (2003): 73–120.
- Jovanović, Vojislav, Dušica Minić i Slavenka Ercegović-Pavlović. 1990. „Nekropole srednjovekovnog Trgovišta“. *Novopazarski zbornik* 14: 19–44.
- Katić, Relja. 1958. *Medicina kod Srba u srednjem veku*. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Kristeva, Julia. 1989. *Moći užasa. Oglad o zazornosti*. Zagreb: ITP „Naprijed“.
- Krznar, Siniša i Željka Bedić. 2016. „Neuobičajeni ritus pokopavanja u srednjem i novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske“. U *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske. Zbornik prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovekovne arheologije Zagreb, 4. lipnja 2014*, uredili Siniša Krznar, Tajana Sekelj Ivančan, Tatjana Tkalčec i Juraj Belaj, 203–220. Zagreb: Institut za arheologiju.
- Kuzmanović, Zorica. 2017. „Diskontinuitet posmrtnih rituala u mlađoj praistoriji centralnog Balkana“. *Etnoantropološki problemi* 12 (3): 725–748.
- Lovrenović, Dubravko. 2009. *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*. Sarajevo: Rabić.

- Ljubinković, Mirjana. 1970. „Nekropola crkve sv. Petra kod Novog Pazara“. *Zbornik Narodnog muzeja (arheologija)* 6: 169–258.
- Marjanović-Dušanić, Smilja. 2017. *Sveto i propadljivo. Telo u srpskoj hagiografskoj književnosti*. Beograd: Klio.
- Marjanović-Dušanić, Smilja. 2004. „Smrt i svetost“. U *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, priredile Smilja Marjanović-Dušanić i Danica Popović, 586–615. Beograd: Klio.
- Marjanović-Dušanić, Smilja. 2017. *Sveto i propadljivo. Telo u srpskoj hagiografskoj književnosti*. Beograd: Klio.
- Marjanović-Vujović, Gordana. 1984. *Trnjane–srpska nekropola: kraj XI–početak XIII veka*. Beograd: Narodni muzej.
- Marjanović-Vujović, Gordana. 1986. „Prilog proučavanju istorijata istraživanja srednjovekovnih nekropola u Srbiji“. *Starinar* XXXVI/1985:105–114.
- Marjanović-Vujović, Gordana. 1986. „Vajuga-Pesak, srednjovekovna nekropola II i srednjovekovna nekropola III“. *Derdapske sveske* 3: 184–199.
- Mickleburgh, Hayley, Liv Nilsson Stutz and Harry Fokkens. 2020. „Digital Archaeology of Death and Burial. Using 3D Reconstruction, Visualisation and Simulations to Frame Past Experience“. In *Doing Digital Humanities: Concepts, Approaches, Cases*, edited by Joacim Hansson and Jonas Svensson, 121–145. Växjö: Linnaeus University.
- Mihajlović, Vladimir D. 2011. „Inhumacija u ranorimskom periodu na Centralnom Balkanu: Odras društveno-ideoloških promena?“ *Istraživanja* 22: 13–31.
- Miladinović-Radmilović, Nataša i Dragana Vulović. 2014. „Antropološka analiza novootkrivenog skeleta sa lokaliteta Vojlovica-Pančevo“. *Rad muzeja Vojvodine* 56: 91–104.
- Milosavljević, Monika. 2019. „Evidencija o životinjama u srednjem veku unutar kulturno-istorijske paradigme“. *Etnoantropološki problemi* 14 (3): 833–859.
- Milutinović, Vojkan. 2019. „Novi pogled na nekropolu Tominjaču i crkvinu Miletici u Kovačima podno Kopaonika“. *Naša prošlost* 17–18: 43–67.
- Minić, Dušica. 1970. „Srednjovekovna nekropola na Velikom Gradcu“. *Starinar* XX (1969): 233–248.
- Moilanen, Ulla and Markus Hiekkänen. 2020. „Atypical burials and variations in burial customs in the church of Renko, Finland“. In *Entangled beliefs and rituals: Religion in Finland and Sápmi from Stone Age to contemporary times*, edited by Tiina Äikäs and Sanna Lipkin, 35–53. Archaeological Society of Finland.
- Murphy, Eileen. 2008. *Deviant Burials in the Archaeological Record*. Oxford: Oxbow Books.
- Nilsson Stutz, Liv and Sarah Tarlow. 2013. „Beautiful Things and Bones of Desire. Emerging Issues in the Archaeology of Death and Burial“. In *The Archaeology of Death and Burial*, edited by Sarah Tarlow and Liv Nilsson Stutz, 29–56. Oxford: Oxford University Press.
- Nilsson Stutz, Liv. 2008. „More than Metaphor: Approaching the Human Cadaver in Archaeology“. In *The Materiality of Dearth: bodies, burials, beliefs*, edited by: Frederik Fahlander and Terje Oestigaard, 19–28. Oxford: Archaeopress.

- Nilsson Stutz, Liv. 2014. „A Proper Burial. Some Thoughts on Changes in Mortuary Ritual, and how Archaeology can begin to understand them“. In *Death and Changing Rituals, Function and Meaning in Ancient Funerary Practices*, edited by J. Rasmus Brandt, Marina Prusac and Hakon Roland, 1–16. Oxford: Oxbow Books.
- Nilsson Stutz, Liv. 2016. „The Importance of ‘Getting It Right’: Tracing Anxiety in Mesolithic Burial Rituals“. In *The Archaeology of Anxiety: The Materiality of Anxio-ness, Worry, and Fear*, edited by Jeffrey Fleisher and Neil Norman, 21–40. New York: Springer.
- Parker Pearson, Mike. 2005. *The Archaeology of Death and Burial*. Stroud. Sutton Publishing.
- Parvanov, Petar. 2016. *Medieval Deviant Burials from Bulgaria (7th–14th centuries)*. MA Thesis in Comparative history, with a specialization in Interdisciplinary Medieval Studies. Budapest: Central European University.
- Penezić, Kristina, Dejan Radičević, Jelena Bulatović i Nenad Tasić. 2020. „Prvi rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja na Belom Brdu u Vinči 2019. godine“. *Glasnik srpskog arheološkog društva* 36: 261–281.
- Perego, Elisa, Massimo Saracino, Lorenzo Zamboni, and Vera Zanoni. 2015. „Practices of Ritual Marginalisation in Late Prehistoric Veneto: Evidence from the Field“. In *Death Embodied. Archaeological approaches to the treatment of the corpse*, edited by Zoë L. Devlin and Emma-Jayne Graham, 129–159. Oxford: Oxbow Books.
- Perego, Elisa, Veronica Tamorri and Rafael Scopacasa. 2020. „Marginal Identities in Iron Age Veneto. A Case study based on micro/scale contextual analysis and burial taphonomy“. In *Multiple identities in prehistory, early history and presence*, edited by Alena Bisáková, Gertrúda Brezinová and Petar C. Ramsl, 81–95. Nitra: Insituti Archaeologici Nitriensis, Academiae Scientiarum Slovacae.
- Perego, Elisa. 2014. „Anomalous Behaviour and Social Exclusion in Iron Age Italy: A Case Study from the Veneto Region“. *Journal of Mediterranean Archaeology* 27 (2): 161–185.
- Petrović, Petar. 1948. *Život i običaji narodni u Gruži*. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Popović, Marko 1985. „Ras, Gradina – srednjovekovno utvrđenje i nekropola sa crkvom“. *Arheološki pregled* 24: 131–137.
- Popović, Marko, Smilja Marjanović-Dušanić and Danica Popović. 2016. *Daily Life in Medieval Serbia*. Belgrade: Klio.
- Radičević, Dejan. 2004. *Groblja VII–XV stoleća uz desnu obalu Dunava između ušća Velike Morave i ušća Timoka (magistarski rad)*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Radić, Radivoj. 2004. „Bolesti i lečenje“. U *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, priredile Smilja Marjanović-Dušanić i Danica Popović, 394–418. Beograd: Klio.
- Radmilović-Miladinović, Nataša. 2011. *Sirmium Necropolis*. Beograd: Arheološki institut Beograd.
- Reynolds, Andrew. 2009. *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*. Oxford: Oxford University Press.
- Reynolds, Andrew. 2013. „Judicial culture and social complexity: a general model from Anglo-Saxon England“. *World Archaeology* 45 (5): 699–713.
- Roksandić, Mirjana. 2000. „Vrednost tafonomske analize skeletnih ostataka ljudi za proučavanje načina sahranjivanja“. *Starinar* L, 61–82.

- Saracino, Massimo, Elisa Perego, Lorenzo Zamboni and Vera Zanoni. 2017. „Funerary deviancy and social inequality in protohistoric Italy: what the dead can tell“. *Preistoria Alpina* 49: 73–83.
- Sofaer, Joanna. 2006. *The Body as Material Culture. A Theoretical Osteoarchaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomović, Miodrag. 2001. „Ravna (Camps) u srednjem veku“. *Zbornik Narodnog muzeja* 17–1: 309–337.
- Wylie, Alison. 2017. „How Archaeological Evidence Bites Back: Strategies for Putting Old Data to Work in New Ways“. *Science, Technology and Human Values* 42 (2): 203–225.
- Živanović, Srboljub. 1985. „Tragovi povreda, poremećaja i oboljenja na ostacima skeleta ljudi iz Nekropole crkve broj 1 u Trgovišu“. *Novopazarski zbornik* 9: 201–216.

Monika Milosavljević

Department of Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

*Archaeological Evidence of Atypical Burials
in the Middle Ages*

The research into the Medieval necropolises in the territory of present-day Serbia has established a relatively standardized mode of interment of the bodies of men, women, and children. The deceased were laid supine oriented west to east, with their head to the west. This paper addresses the deviations from this practice recorded in the necropolises dated into the period from the 10th to the 15th centuries. The evidence is critically discussed on the individuals oriented contrary to the established standard, the ones buried in the foetal position, the deceased thrown into the burial pit or laid prone, facing downward.

The aim of the paper is to raise the question who were these people, deprived of the prescriptive Christian funeral and the adequate treatment of their bodies in death. The research is based on the precept that there is a correlation between the persons laid in extraordinary positions in their graves, and the outcasts, stigmatized and marginalized individuals.

The paper is based upon the theoretical basis that postulates the burial and the treatment of a dead body as the community's encounter with a social loss and the additional unwanted outcome of death – the cadaver. Additionally, the modes of marginalization and the generation of the marginalized in a society through the deprivation of a decent burial are discussed from various perspectives, starting with the ideas of Robert E. Park, Erving Goffman and Elisa Perego.

Regardless of the fact that the phenomenon of the atypically buried individuals has not been duly investigated in the Serbian Medieval archaeology, the analysis of the evidence shows that contexts corresponding to this type are

registered at no less than 19 sites. In order to offer a more precise answer to the question which of these individuals have indeed been marginalized and why, it is essential to conduct physical-anthropological analyses, present in only two instances treated here.

Considering the quality of the data at the disposal, the paper reaches the conclusion that the individuals laid contrary to the norm (with the exception of children), thrown into the burial pit, or laid prone facing downward, are indeed the marginalized ones. Particularly are indicative the situations where more than one parameter of stigmatization is present in one funerary context. The suggestion is put forward that the flexed individuals laid in foetal position are the ones who could not have been laid prone due to some illness, such as muscular atrophy of paralysis. The extraordinary treatment of some new-borns and children, buried under the *stećci*, raises the issue of the social position of children in this cultural context.

In spite of the limitations of reinterpretation of old evidence, the potential is demonstrated of the research integrating various lines of evidence: archaeological, physical-anthropological, ethnographic, historiographic, and legal-historic.

Keywords: funerary archaeology, atypical burials, Middle Ages, marginalization, stigma

*Evidence archéologique
sur les enterrements inhabituels au Moyen âge*

Les recherches des nécropoles médiévales sur le territoire actuel de la Serbie ont démontré que le mode d'inhumation des hommes, des femmes et des enfants est relativement standardisé. Les personnes reposaient sur leur dos, allongées, dans une orientation ouest-est, la tête à l'ouest. Ce travail prend en considération la déviation de ce normatif aux cimetières datés entre le 10e et le 15e siècle. On examine critiquement l'évidence sur les individus orientés contrairement à la norme établie, sur ceux enterrés en position fœtale, sur les défunts jetés dans la fosse funéraire ou reposant sur leur ventre, visage tourné vers le sol.

L'objectif de ce travail est d'ouvrir la question qui étaient ces gens privés de l'enterrement chrétien approprié et du traitement adéquat de leur corps dans la mort. L'étude part de la supposition qu'il y a une corrélation entre les personnes trouvées en position atypique dans le contexte funéraire et les personnes réprouvées, stigmatisées et marginalisées.

Le travail se base théoriquement sur la compréhension de l'enterrement et du traitement du corps mort comme la rencontre de la communauté avec la perte sociale et avec le résultat additionnel indésirable de la mort - le cadavre. En plus, on étudie les manières de marginalisation et de la création des personnes

marginalisées dans la société à travers l'impossibilité de l'enterrement adéquat et cela de perspectives différentes partant des idées de Robert Park, passant par Erving Goffman jusqu'à celles d'Elisa Perego.

Peu importe que l'attention adéquate n'ait pas été attribuée au phénomène des personnes irrégulièrement enterrées dans l'archéologie médiévale serbe, l'analyse de l'évidence démontre qu'on peut avoir les contextes correspondant à ce type sur au moins 19 sites. Pour répondre plus précisément quelles parmi ces personnes peuvent être considérées comme marginales et pourquoi, il est nécessaire de faire des analyses physico-anthropologiques n'existant qu'en deux cas dans cette étude.

Quant à la qualité des données dont on dispose dans le travail, on peut conclure que les marginaux sont des individus reposant en position contraire à la norme (les enfants exceptés), des individus jetés dans la fosse funéraire ou posés le visage au sol. Les situations démontrant plusieurs paramètres de stigmatisation dans un contexte funéraire sont particulièrement indicatrices. On suppose que les défunts en position contractée sont des individus qui n'ont pas pu être redressés pendant l'inhumation pour des raisons de maladies telles qu'atrophie musculaire ou paralysie. Le traitement inhabituel de certains nouveau-nés et enfants enterrés dans les nécropoles avec stecci ouvre la question de la position sociale des enfants dans un tel contexte culturel.

Malgré les restrictions de la réinterprétation de la vieille évidence, on démontre le potentiel des recherches résultant de l'intégration de différentes lignes de l'évidence : archéologiques, physico-anthropologiques, ethnographiques, historiques et historico-judiciaires.

Mots-clés : archéologie funéraire, tombes atypiques, Moyen âge, marginalisation, stigmat

Primljeno / Received: 18. 07. 2021.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 04. 08. 2021.